

Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa Ailesine Sahip Çıkması¹

Protection of Djemal Pasha's Family by Mustafa Kemal Pasha

Nevzat ARTUÇ

Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

nartuc27@gmail.com

ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0001-5405-4862

Öz

Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki lider kadrosu içerisinde yer alan ve *ağabey!* diye hitap ettiği Cemal Paşa ile çok eskilere dayanan bir dostluğa sahipti. Cemal Paşa, Mondros Mütarekesi sonrasında yurt dışına çıktığı zaman eşi Seniha Hanım'a defalarca "Ben ölürsem o sizi unutmaz!" sözleriyle kendisinden sonra ailesini *kardeşim!* diye hitap ettiği Mustafa Kemal Paşa'ya emanet etmişti. Seniha Hanım her fırsatta bu gerçeği dile getirmiş, aile olarak Mustafa Kemal Paşa'ya çok şey borçlu olduklarını ifade etmiştir. Gerçekten de Cemal Paşa'nın 1922'de şehit edilmesinden sonra, Mustafa Kemal Paşa, ailesine büyük yardımlarda bulunmuştur. Seniha Hanım maddi sıkıntılar içine düştüğünde, çaresiz kaldığında "Tek dayanağımızsınız!" diye hitap ettiği Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat etmiştir. Bu çalışmada Seniha Hanım'ın dönemin basın-yayın organlarında yer alan beyanatlarından, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan 1925 ile 1930 tarihleri arasında doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya yazılmış, (Daha önce yayımlanmamış) olan çok sayıda mektup ve telgraflardan, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde aileye yapılan yardımlarla ilgili belgelerden ve Orhan Koloğlu'nun aile üyeleriyle yapmış olduğu görüşmenin ardından kaleme almış olduğu makaleden istifade edilecektir. Böylece Mustafa Kemal Atatürk'ün devlet adamlığı ve askerlik vasfı dışında son derece vefalı ve insani duygulara sahip, örnek bir şahsiyet olduğu gerçeği tarihi bir hakikat olarak ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa, Seniha Hanım, Hayriye Hanım, Türkiye İş Bankası.

Abstract

Mustafa Kemal had a very old friendship with Cemal Pasha, who was in the leader staff of the Committee of the Union and Progress and whom he called *brother*. When Cemal Pasha went abroad after Mudros Armistice, he entrusted his family to Mustafa Kemal whom he called *brother*, saying to Seniha Hanım that "when I die, he does not forget you." She put this truth into words on all occasions and expressed that they were grateful to Mustafa Kemal as a family. Truly, after Cemal Pasha was martyred in 1922, Mustafa Kemal provided significant helps to his family. When Seniha Hanım was in financial difficulties and helpless, she applied Mustafa Kemal who she called their only basis. This study will utilize from Seniha Hanım's statement in press organs of the period, lots of letters and telegraphs (unpublished) directly addressed to Mustafa Kemal Pasha between 1925 and 1930, documents in Prime Ministry Republican Archives related with the helps to the family and articles that Orhan Koloğlu wrote after meeting with the family members. As a result, the historical fact that Mustafa Kemal was exemplary person who was significantly faithful and had humanitarian feelings apart from his statesman and military character will be put forward.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Djemal Pasha, Seniha Hanım, Hayriye Hanım, Turkish Business Bank.

Giriş

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosundan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı olan Cemal Paşa, ilk evliliğini, 19 Şubat 1897'de Kırklareli'nde görev yaptığı sıralarda, Bekir Paşa'nın kızıyla gerçekleştirmiştir². Ancak kısa süre sonra eşi, doğum sırasında çocuğuyla birlikte vefat etmiştir. Bu üzücü olay karşısında sağlığı bozulan Cemal Bey, Kırklareli'nden ayrılıp Selanik'e tayinini istemiştir. Ayrılmadan önce Serez Fırkası Kumandanı Mehmet Paşa'nın yeğeni, Binbaşı Hasan Bey ile Ayşe Hanım'ın kızı Seniha Hanım ile nişanlanmıştır. Seniha Hanım Çerkez kökenli idi. Binbaşı Hasan Bey'in beklenmedik ölümü üzerine, dayısı Mehmet Paşa tarafından himaye edilmiştir. Orhan Koloğlu, aile ile yapmış olduğu görüşmelerden sonra Cemal-Seniha evliliğinin bir aşk ya da görücü usulü evlilikten ziyade emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleşen bir evlilik olduğunu ifade etmiştir. Zira o tarihlerde sivil-askeri idarecilerin kızlarını çevresindeki yetenekli gençlerle evlendirmeleri hayli yaygın bir

¹ Bu çalışma 2018 yılında Ankara'da Türk Tarih Kongresi'nde sunmuş olduğum bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

² Cemal Bey'in ilk hanımının ismiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

uygulama idi. Cemal Paşa, Mehmet Paşa'nın yeğeni ve henüz 17 yaşında olan Seniha Hanım ile Selanik'e tayin olduktan kısa bir süre sonra, 2 Haziran 1899'de hayatını birleştirmiştir (Orhan Koloğlu, Seniha Cemal ile 1940'lı yılların sonunda tanışma fırsatı bulmuştur. Ayrıca Seniha Hanım'ın kızı Kâmuran Cemal'in oğlu Mehmet Cemal ile arkadaş olduğunu belirtmiştir. Aile ilgili bilgileri bizzat kendilerinden aldığı ifade etmiştir³. Her ne kadar aşk evliliği olmasa da ikili arasında zamanla büyük bir uyum ve sevgi ortaya çıkmıştır. Cemal Paşa eşine daima *Venus'üm* diye hitap etmiştir. Cemal Paşa'nın bu evlilikten 4'ü erkek, 1'i kız olmak üzere toplam 5 çocuğu olmuştur. Ahmed Rüşdi, 29 Ekim 1900'de, Mehmet 1903'de, Hasan Necdet ve Kâmuran ikizleri 1907'de, en küçük çocukları olan Hasan Behçet ise 1911 yılında dünyaya gelmiştir. Cemal Bey evlendikten sonra çocukları, büyük kız kardeşi Şadiye, malul durumdaki küçük kız kardeşi Ayşe Sıdika, kayınvalidesi Ayşe Hanım ve üvey annesiyle birlikte aynı evi paylaşmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sırasında bizzat kendisinin daveti üzerine Suriye'ye gelen Halide Edip Adivar, Lübnan'da Cemal Paşa'nın yazlığına misafir olmuş, bu sayede aile ile yakından tanışma imkânı elde etmişti. Adivar, aile üyelerinin basit ve sade yaşamı tercih ettiklerini, ayrıca sevecen ve iyi kalpli insanlar olduğunu belirtmiştir⁴ Seniha Hanım evliliğinin ilk yıllarında eşinin hem asker hem de siyasetçi kimliği nedeniyle İstanbul dışı görevlerde bulunmasından dolayı zamanının çoğunu çocuklarını büyütmeyle geçirmiştir⁵.

Seniha Hanım'ın ailesi mutaassıp değildi. Ecnebilerle görüşüp, hanımlar ve beyler ayrı ayrı olmak kaydıyla, karşılıklı davetlerde bulunurlardı. Oldukça rahat bir ortamda büyüyen Seniha Hanım, sosyal ve çağdaş bir kadın portresi çizmiştir. Türk kadının toplumda daha aktif olarak görev alması gerektiğine inanmıştı. Bu hususta bizzat yapmış olduğu icraatlar ile örnek olmaya çalışmıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki tarihlerde, bir okul açılışı için gereken parayı toplayabilmek amacıyla arkadaşlarıyla birlikte, toplumsal baskılara boyun eğmeden ve hiç tereddüt etmeden sergi açabilmiştir. Sergiden kazanılan paralarla okulun açılışına destek olmuştur. Bu hususta kocasının tam desteğini aldığı için çıkartılan dedikodular onu yıldırmamış, mücadelesine büyük kararlılıkla devam etmiştir. Seniha Hanım, Cemal Paşa ile dönemin yabancı devlet elçileriyle birlikte yemeklere ve davetlere de katılmıştır. Atatürk Dönemi'nde Türk kadınlarına verilen hakları kendi mücadelelerinin bir sonucu olarak değerlendirmiş ve memnuniyetle karşılamıştır⁶. Seniha Hanım, sergi dışında İstanbul'da bulunan çok sayıda hastaneye gönüllü olarak yardım toplama kampanyaları düzenlemiştir. Bu hizmetlerinden dolayı da *Hilâl-i Ahmer Madalyası* ile ödüllendirilmiştir⁷.

Seniha Hanım, Doğan Hızlan'ın ifadesiyle sosyal yaşamdan asla ödün vermeyen bir İstanbul Hanımefendisidir. Nitekim ekonomik olarak çok zor durumda olduğu ve hatta devlet tarafından verilen evini satmak zorunda olduğu günlerde bile, dönemin İstanbul sosyetesinin uğrak mekânlarından olan Lebon'da çay içmek alışkanlığından vazgeçmemiştir. Bu durum lükse meraktan ziyade yaşam biçimi ve onu hayata bağlayan bir alışkanlık idi⁸.

Cemal Paşa, 1904 yılında henüz altı yıllık evliyken eşi Seniha Hanım'la bazı sorunlar yaşamıştı. Seniha Hanım, Paşa'nın evine fazla zaman ayıramamasından dolayı başka bir kadının varlığından şüphelenmişti. Oysaki Cemal Bey, o sıralarda ordudaki görevinin yanı sıra, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakından ilgileniyor, Cemiyet adına çalışmalarında bulunuyordu. Bir gün öğle yemeğinde annesi kadar çok sevdiği ablası Şadiye Hanım: "*Karısını ve çocuklarını ihmal ettiğini, artık hayatına bir çeki düzen vermesi gerektiği*" şeklinde ikazda bulununca, Cemal Paşa hiddetle yerinden kalkarak şu cümleleri sarf

³ Koloğlu 2004, s. 46-47.

⁴ Adivar 1926, s. 399-400; Adivar, 2004, s. 230-231.

⁵ Koloğlu 2004, s. 48.

⁶ Erler 1954, s. 26-27.

⁷ BOA, *İ.TAL*, 12 Safer 1334/ 7 Kanun-ı evvel 1334 (20 Aralık 1915); BOA, *MV*, 241/221, 10 Safer 1334/5 Kanun-ı evvel 1331 (18 Aralık 1915).

⁸ Hızlan 2004.

etmiştir: “Abla, ben öyle bir sevdaya tutuldum ki, onun uğruna karımı, çocuklarımı, kendimi ve hepinizi gözümü kırpmadan fedaya hazırım. Bunu böylece bilesiniz!⁹”.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ailesi tarafından da tebrik edilen Cemal Paşa, Seniha Hanım’a dönerek: “Canım ne oldu ki bu kadar seviniyorsunuz? Bu tebrikler neden?” diye sorunca, eşi: “Aman Beyim. Nasıl sevinmeyelim. Sayenizde hürriyet ilan olundu. Millet kurtuldu, artık sürgün, hapis ve ölüm korkuları bitti. Rahat rahat yaşayacağız...” şeklinde cevap vermişti. Bunun üzerine Cemal Bey bir süre sustuktan sonra genç eşine şu anlamlı sözleri söylemiştir: “Yanıyorsun Venüs’üm. Asıl felaketler, harpler, suikastlar, ölüm tehlikeleri hep bundan sonra başlayacak. Eğer, kucağımdaki şu yavrunun torunu bir gün bu memlekette rahat yaşarsa, ben ve arkadaşlarım ancak o zaman tebriğe layık olabiliriz¹⁰”.

Seniha Hanım, ileriki yıllarda bir dergiye vermiş olduğu beyanatta Birinci Dünya Savaşı sırasında birikimlerinin olmadığını, savaştan sonra çok sıkıntı çektiklerini, bu konuyu eşine anlattığında ondan şu cevabı aldığını söylemiştir: “...Bu günler de geçer. Aç kalsak bile, bu kimsenin Cemal Paşa Harb-i Umumi’de topladığı gayri meşru paraları yiyor demesine meydan vermeyeceği için bana o kadar dokunmaz. Fakat ya aksi olsaydı. Ya biz o zaman meşru kazancımızdan yani aylığımızdan bir kısmını bir kenara koyup da şimdi rahat bir hayat yaşasaydık. Herkes işte bu da bir nevi harb-i umumi zengini deseydi. O zaman ne olurdu? Ben bu sıkıntılı ve mustarip hayatı o refaha bin kere tercih ederim¹¹”.

Seniha Hanım, Cemal Paşa’nın temiz bir insan, yuvasına bağlı bir eş ve iyi bir baba olduğunu söylemiş, onunla geçen yirmi iki yıllık evliliğini de şu cümlelerle anlatmaya çalışmıştır: “...Bu yirmi iki sene içinde, Cemal Paşa’nın şöyle bir haftacık olsun doğru dürüst evinde kaldığını, çoluğu çocuğu ile bir sofraya başında yemek yediğini ben bile göremedim. Meşrutiyet’ten evvel bir türlü, Meşrutiyet’ten sonraki buhranlı günler, daha sonra Harb-i Umumi’de Suriye’de ve Filistin’de geçen günler ve nihayet Mütareke’deki hayat. Bütün bunları bir göz önüne getiriniz. Hep hareket ve faaliyetle dolu günler¹²”.

Cemal Paşa’nın Yurt Dışına Çıkışı, Son Faaliyetleri ve Öldürülmesi

Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte savaşın faturası Enver, Talat ve Cemal Paşalara kesilmişti. Muhalifler, İtilaf Devletlerinin desteğine güvenerek hükümette bulunan üç İttihatçı liderin görevden alınarak yargılanmalarını istemekteydi. Mondros Mütarekesi’ni müteakip Beyoğlu’nda bulunan azınlıkların işgalci subaylarla birlikte yaptığı taşkınlıklar, intikam yeminleri, İngiltere ve Amerika’daki Ermeni lobilerinin paşaların uluslararası bir mahkemede yargılanmaları için yapmış olduğu çabalar, peş peşe suikast ihbarlarının gelmesi İttihatçı liderleri endişelendirmişti. Siyasi ortamın adeta bir kin ve intikam havasına bürünmesi ülke içinde yapılacak pek bir şey bırakmamıştı. Nihayet Talat Paşa’nın, 1 Kasım 1918’de kongrede yapmış olduğu konuşmanın ardından İttihatçı lider kadro, aynı günün gecesi saat 24’den sonra Alman Donanması’na ait R-1 Torpidobotuyla yurdu terk etmişlerdir¹³.

Seniha Hanım, önce Anadolu’ya gitme niyetinde olduklarını hatta bunun için hazırlık bile yaptıklarını ancak, Enver Paşa’nın terk etme olayından iki gün evvel evlerine gelmesiyle birlikte bu düşüncelerinden vazgeçtiklerini ifade etmiştir¹⁴. Seniha Hanım da eşinin ülkeyi terk etmesinden birkaç ay sonra çocuklarını da alarak Almanya’ya gitmiş ve Münih şehrine yerleşmiştir. Seniha Hanım, Paşa’nın

⁹ Cemal 1959, s. 3.

¹⁰ Cemal 1959, s. 4.

¹¹ Kandemir 1934, s. 7.

¹² Kandemir 1934, s. 15.

¹³ Artuç 2008, s. 326-330.

¹⁴ Kandemir 1934, s. 14-15.

İstanbul'dan ayrıldığı sırada yanında parasının olmadığını söylemiştir¹⁵. Seniha Hanım büyük oğlu Ahmed'i bir Alman askeri okuluna kaydettirmiştir. Münih'teki evleri, savaş sonrası sıkıntı içine düşen Türk öğrencilerin adeta bir toplanma merkezi oldu. Ahmed, askeri okuldan diploma alamayacağını anlayınca Macaristan'a giderek ziraat tahsiline başladı. Takip eden aylarda tahsilini bırakıp, Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'ye katılmak istemiş, ancak babasının şartların henüz uygun olmaması gerekçesiyle karşı çıkması üzerine bu fikrinden vazgeçmek zorunda kalmıştır¹⁶.

Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı çok beğenir ve takdir ederdi. Bu yüzden onun Anadolu'daki Millî Mücadele'den zaferle çıkacağına inanıyordu¹⁷. Cemal Paşa Afganistan'a gitmek için ailesiyle vedalaşırken, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da muhakkak başarılı olacağını ve kendisinin de ona yardımcı olmak maksadıyla Afganistan'a gidip İngilizlere karşı savaşmak niyetinde olduğunu söylemiştir¹⁸.

Cemal Paşa, yalnızca sözlü değil fiili olarak da Millî Mücadele'ye katkıda bulunmak istemiştir. Bu düşüncelerini o tarihlerde Klosters'te bulunan eşi Seniha Hanım'a şu şekilde ifade etmiştir: *“Anadolu'daki arkadaşlarımızı, kardeşlerimizi rahat bırakmalıyız. Bizim vatan hudutlarından uzakta çalışmamız lazımdır. Bu hudutlara yaklaşmamız asla doğru olmaz. Ben bu sebeple Afganistan'a gideceğim. Orada, müşterek düşman ve bugün için hemen hemen belli başlı düşman İngilizlere karşı bir cephe alacağım ve gücümün yettiği kadar yoracağım. Afganistan'a nafi olurken bir yandan da öz yurduma uzaktan da olsa hizmet edeceğim...”*¹⁹.

Cemal Paşa, Millî Mücadele yıllarında TBMM Hükümeti'nin baş düşmanı olan İngilizleri Hindistan coğrafyasında rahatsız etmenin ilk aşaması olarak düzenli bir ordunun kurulmasını sağlamak amacıyla, uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra, 14 Eylül 1920'de Afganistan'a ulaşmıştır. Birkaç haftalık dinlenmeden sonra, Ekim başlarında Kabil'e giderek Afganistan Kralı Amanullah Han ile bir görüşme yapmıştır²⁰. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, 10 Temmuz 1921 tarihinde Milli Müdafaa Vekâlet'ine göndermiş olduğu bir yazıyla; Afganistan'da çalışan Cemal Paşa'nın TBMM Riyaseti'ne gönderdiği, 1 Nisan 1921 tarihli mektubunun okunduğunu, vekiller tarafından da uygun görüldüğünü, Afganistan ordusunda çalışan Türk zabitanın milli ordu kadrosuna dahil edilmelerini, Afganistan'da çalıştıkları süre zarfında izinli sayılmalarını, ailelerine maaş tahsis edilmesini ve Cemal Paşa'nın kendilerinden talep ettiği 10 kişilik askeri heyetin gönderilmesinin, masraflarının Afganistan Hükümeti tarafından karşılanması kaydıyla, kabul edilmesini rica etmiştir²¹. TBMM Başkanlığı, Mustafa Kemal Paşa'nın bu ricasını aynı gün 6/753 numaralı tezkereyle kabul etmiştir. Böylece söz konusu tarihten itibaren Afganistan ordusunda çalışan Türk zabitan milli orduya dâhil edilmiştir²². Cemal Paşa, bu tarihten sonra Afganistan'daki faaliyetlerini Türk milli ordusu adına yürütmeye başlamıştır.

Cemal Paşa, Afganistan'da yapılacak reformlar ve takip edilecek siyaset hususunda bazı Afganlı devlet erkânıyla anlaşmazlıklar yaşamaktaydı. Sıkıntılar devam ederken 1921 Eylül başlarında Afganistan'dan ayrılıp Moskova'ya geldi. Yaklaşık on üç ay süresince Rus yetkililerle görüşmelerde bulundu. Daha sonra Afganistan adına Avrupa'da diplomatik temaslarda bulunmak üzere Almanya ve Fransa'ya seyahatler düzenledi. Devlet adamları ve sanayicilerle görüşerek Afganistan'ın modernleşme sürecine destek olmalarını istedi. 8 Mayıs 1922'de Berlin'den ayrılarak yeniden Moskova'ya döndü. Rus

¹⁵ Kandemir 1934, s. 15.

¹⁶ Cemal Paşa'nın küçük oğlu Behçet Cemal, yıllar sonra Heybeliada Deniz Harp Okulu'nu iyi derece ile bitirmesine karşılık gözlerinin zayıflığı bahane edilerek sivil yaşama dönmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Koloğlu 2004, s. 49.

¹⁷ Kandemir 1934, S. 86, s. 15.

¹⁸ Cemal Paşa bu düşünceye o kadar çok inanmıştı ki, eşinin ameliyat olmasını dahi bekleyememiş ve trene binmiştir. Hatta Seniha Hanım, onu ilk kez ağlarken gördüğünü söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kandemir 1934, S. 86, s. 15.

¹⁹ Kandemir 1934, S. 85, s. 6.

²⁰ Artuç 2008, s.352-353.

²¹ Uca 2009, s. 278.

²² Uca 2009, s. 276.

yetkililerle bir durum değerlendirmesinde bulundu. Mustafa Kemal Paşa ile Kars ve Trabzon'da gerçekleşmesini istediği telgraf görüşmeleri için 5 Temmuz 1922'de Tiflis'e geçti. Bakü-Tiflis yolunda 9 Temmuz 1922 yılında Mustafa Kemal Paşa'ya son mektubunu yazdı ve ondan gelecek haberi beklemeye başladı. Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922'de saat 20.30'da Tiflis'teki Türk Temsilciliğine giderek Ahmet Muhtar Bey ile 2 saat süren bir görüşme yapmıştır. Sohbet havasında geçen görüşmenin ardından Saat 22.30'da yanında Nusret ve Süreyya beyler olduğu temsilcilikten ayrılıp kaldığı otele doğru ilerlerken, Rus Çeka binasının 10-15 m yakınlarında tahminen 10 kişilik silahlı bir grubun saldırısına uğramış ve yanındakilerle birlikte şehit edilmiştir. Suikast olayını kimin ya da kimlerin gerçekleştirdiği hala tartışma konusudur. Ancak Enver Paşa'nın Orta Asya'daki faaliyetlerinden rahatsız olan Rusya'nın bu cinayette en önemli şüpheliler arasında olduğunu belirtmekte fayda vardır²³. Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, 8 Ağustos 1922'de Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne başvurarak Cemal Paşa'nın cenazesinin Erzurum'a getirilmesini teklif etmiştir. Erkân-ı Harbiye Riyaseti de TBMM'ne yazmış olduğu resmi bir yazıyla, durumu anlatmış ve kendileri açısından bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir²⁴. Bunun üzerine TBMM, 12 Ağustos 1922 tarihli kararıyla merhumların İstanbul'da bulunan ailelerinin de uygun görmeleri halinde, cenazelerin Anadolu'ya nakledilmelerini kabul etmiştir²⁵. TBMM'nin almış olduğu bu karar, 23 Ağustos'tan itibaren kamuoyu ile de paylaşılmıştır²⁶. TBMM Hükûmeti, 8 Ocak 1923 tarihli kararnameyle de Cemal Paşa'nın ailesine maaş bağlanmasına karar vermiştir²⁷. Cemal Paşa'nın kardeşi Kemal Doğulu, bizzat Tiflis'e giderek cenazeleri almış ve Erzurum'a getirmiştir. 28 Eylül 1922'de Cemal Paşa ve yaverleri, Kars Kapısı'nda merhum Hafız Hakkı Paşa'nın kabri yanında tahsis edilen yere sade bir merasimle defnedilmişlerdir²⁸.

Şehadet Olayından Sonra Ailenin Durumu

Seniha Hanım, Cemal Paşa'nın şehadetinden sonra Afgan Kralı Amanullah Han'a bir mektup yazarak yardım talebinde bulunmuştu. Murat Bardakçı tarafından yayımlanan söz konusu mektupta; Seniha Hanım, Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket ettiğini, Afganistan'ın gelişmesi için elinden gelen bütün çabayı sarf ettiğini, ancak şehadetiyle birlikte beş çocuğunun yetim kaldığını, babalarının onlara sadece temiz bir nam bıraktığını, asla bir servet ve mirasın olmadığı ifade etmiş, kral hazretleri yetimlere kol kanat gererse, manevi bir baba olarak himayelerini esirgemezse Cemal Paşa'nın ruhunun şad olacağını, kendilerinin de sonsuza kadar şükran duyacaklarını ifade etmiştir²⁹.

Seniha Hanım, Amanullah Han'dan sonra ailece görüştüğü ve çok yakın ilişkilerde bulunduğu Cavid Bey'e hitaben, 30 Eylül 1923'te bir mektup kaleme almıştır. Yine Murat Bardakçı tarafından yayımlanan söz konusu mektubunda; karaciğer rahatsızlığı nedeniyle sancılandığını, şimdilik yanlarında bir miktar para olduğunu ancak yeterli olmadığını, kızı Kamuran'ını kendilerine göndereceğini, eğer mümkünse 100 lira vermelerini istemiştir³⁰.

Öte yandan Cemal Paşa'nın şehadet haberinden sonra Ruslar tarafından aileye parasal yardımlarla ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. En güçlü iddianın sahibi Mehmet Perinçek'e göre; 22 Kasım 1922 tarihinde Lenin, Stalin ve Troçki gibi en üst düzeyde katılımın olduğu Rus polit büro toplantısında, Cemal Paşa'nın önemli bir devlet adamı olduğu vurgulanmış, suikast eyleminin Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya yönelik olarak İngiliz ajanlar tarafından tertiplendiği ifade edilmiş ve Çiçerin'in teklifiyle

²³ Geniş bilgi için bkz. Artuç 2008, s. 352, 383-394.

²⁴ Cumhuriyet Arşivi, 030 10/204 392 17, lef. 2, 8 Ağustos 1338/8 Ağustos 1922.

²⁵ Cumhuriyet Arşivi, 030 10/204 392 17, lef. 1, 8 Ağustos 1338/8 Ağustos 1922.

²⁶ İkdâm 9134, 23 Ağustos 1934.

²⁷ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-1, 8 Ocak 1339/8 Ocak 1923.

²⁸ Artuç 2008, s. 393

²⁹ Murat Bardakçı, mektubun tarihini hatalı olarak 1921 olarak göstermiştir. Oysaki mektup Cemal Paşa'nın 22 Temmuz 1922'deki şehadetinden sonra kaleme alınmıştır. Ayrıca Bardakçı Seniha Hanım'ın ismini hatalı bir şekilde *Seniye* olarak zikretmiştir. Mektubun sureti için bkz. Bardakçı 2014, s. 351-352. Amanullah Han'ın söz konusu mektuba ne cevap verdiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

³⁰ Bardakçı 2014, s. 347.

Cemal Paşa ailesine 5000 altın verilmesine karar verilmiştir³¹. Ancak Perinçek iddialarının devamında yardımın aileye ulaşip ulaşmadığı konusunda herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Ailenin çekmiş olduğu sıkıntılardan ve Seniha Hanım'ın Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yer alan mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla böyle bir yardımın aileye ulaşmadığını ifade edebiliriz.

Yurda Dönüş ve Maaş Bağlanması

Cemal Paşa'nın eşi Seniha Hanım, şehadet olayından yaklaşık on sekiz ay kadar sonra Milli Müdafaa Vekâlet'ine bir dilekçe ile başvurarak eşinin yurt dışına çıkışından şehit olduğu tarihe kadar adına tahakkuk edecek maaşın kendisine ödenmesini talep etmiştir. Onun dilekçesine Müdafaa-i Milliye Vekâleti Muamelat-ı Zatiye Dairesi Erkân-ı Harbiye Şubesi, 13 Şubat 1924 tarihinde vermiş olduğu cevabi yazıda; Merhum Cemal Paşa'nın izinsiz yurt dışına çıktığını, Divan-ı Harp'te yargılandığını, yakalandığı takdirde tekrar yargılanmak üzere askerlik mesleğinden uzaklaştırılıp bir yıl süreyle kalebentliğe mahkûm edildiğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir³². Ancak Mütareke öncesinde işlenmiş siyasi suçlardan dolayı verilen Divan-ı Harp kararlarının yok sayılacağı hatırlatılmış, Cemal Paşa'nın, 10 Temmuz 1921'den itibaren Milli Ordu'ya kabul edildiği ifade edilmiş, ancak kesin bir hüküm vermekten çekinilmiştir. Bu nedenle konu Muhasebat Şubesi'ne aktarılmıştır. Söz konusu şube de kesin görüş bildirememiş ve konuyu bir üst makama havale etmiştir³³. Buradan Cemal Paşa'nın yurt dışına çıktığı, 30 Ekim 1918'den, şehit edildiği 22 Temmuz 1922 tarihine kadar yaklaşık 44 aylık maaşının tahsis edilemediği sonucuna ulaşmaktayız.

Şehadet olayından sonra TBMM'de hararetle konuşmalar gerçekleşmiştir. Ardahan Mebusu Halit Paşa ile Trabzon Mebusu Muhtar Bey, 24 Nisan 1924'te; Ermeniler tarafından öldürülen Talat Paşa'nın eşine 2500 Kuruş, kız kardeşine 1500 Kuruş, Cemal Paşa'nın eşine 1500 Kuruş, kızının teehhülü sona erene ve iki oğlunun tahsilleri tamamlanana kadar 500'er Kuruş, Dr. Bahattin Şakir Bey'in eşine 1500 Kuruş, iki oğluna 500'er Kuruş ve (Cemal Azmi Bey'in aile efradı bilinmediğinden söz konusu edilmemiştir) ailelerine hidemât-ı vataniyye tertibinden maaş tahsisine dair kanun teklifi vermişlerdir. Önergenin en önemli savunucularından Halit Paşa yapmış olduğu konuşmasında Ermeni meselesinin ulaştığı uluslararası noktayı tahlil etmiş, yapılan cinayetlerin doğrudan doğruya Türk Milleti'ne uzatılan bir kol olduğunu ifade etmiş, bu kuvvetlere gem vurmanın, şehit ricalin geride kalmış eş ve çocuklarına bakmanın boyunlarının borcu olduğunu belirtmiştir³⁴. TBMM'nde aynı gün kabul edilen kanunla, Afganistan'da Milli Ordu adına faaliyetlerde bulunan Cemal Paşa ve yaverlerine, 22 Temmuz 1922 tarihi esas alınarak vatana hizmet tertibinden maaş tahsis edilmişti³⁵. Seniha Hanım'a 15 Lira, Kâmuran Cemal'e teehhülü sona erene kadar, Necdet Cemal ve Behçet Cemal'e ise tahsillerini tamamlayıncaya kadar 5'er Lira maaş bağlanmasına karar verilmiştir³⁶. Kâmuran Cemal'e, 5 Ocak 1961 tarih ve 10705 sayılı kanunla babasının yapmış olduğu hizmetler karşılığında, ömür boyu olmak kaydıyla, aylık 500 Lira maaş bağlanmasına karar verilmiştir³⁷. Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım, Mütareke Dönemi'nde aleyhlerinde takibat icra olunması sebebiyle maaş tahsisi için müracaatta bulunmamıştı. Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın ve icra vekilleri heyetinin imzalamış olduğu, 20 Aralık 1925 tarihli kararname ile; Talat Paşa'nın infisâl tarihinden şehadet tarihine kadar olan ma'zûliyyet maaşının tahakkuk ettirilerek mirasçılara gönderilmesine karar verilmiştir³⁸. Ancak Cemal Paşa'nın eşine bu şekilde bir ma'zûliyyet maaşı verilmemiştir.

³¹ Perinçek 2006, s. 60-61.

³² Uca 2009, s. 276.

³³ Uca 2009, s. 276.

³⁴ Türk Parlamento Tarihi 1994, s. 506-508.

³⁵ Uca 2009, s. 273.

³⁶ Türk Parlamento Tarihi 1994, s. 510.

³⁷ Düstür 1961, s. 1152.

³⁸ Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdiriyeti*, 030 18 01/016 79 11, 25 Aralık 1925.

Cemal Paşa'nın şehadetinden sonra Almanya'da kalan Seniha Hanım, bir müddet aileden kalan mücevherleri satarak geçimini sağlamıştır. Yakın dostları Hüseyin Cahit Yalçın ve Maliye Nazırı Cavid Bey, idareli harcama yapması için uyarılarda bulunmuşlar ancak miktarda olan paralar aileyi sadece dört yıl kadar idare edebilmiştir. Paraların bitmesinden sonra da Türkiye'ye dönüş yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Seniha Hanım, Ankara'ya geldiğinde büyük bir saygıyla karşılanmıştır. Çankaya Köşkü'nde on gün boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın şeref misafiri olmuşlardır. Ancak *genç dul kadının köşkte ne işi var!* şeklinde dedikodular başlayınca köşkten ayrılmak zorunda kalmışlardır. O tarihlerde meydana gelen İzmir Suikastı nedeniyle siyasi hava oldukça gergindi. Seniha Hanım'ın Hüseyin Cahit ve Cavit Beylere yakınlığı nedeniyle Ankara'dan İstanbul'a taşınmak zorunda kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa, misafirlik süresince Seniha Hanım'a son derece saygılı davranmış, bütün ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmiştir. Seniha Hanım'dan ayrıca bildiği muhtaç durumdaki İttihatçı ailelerin isimlerini istemiştir³⁹.

Mustafa Kemal Paşa'dan Yardım İstenmesi

Cemal Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın tanışıklığı Şam'dan Selanik'te III. Ordu emrine tayin edildiği, 16 Eylül 1907 tarihinden sonra başlamıştır. O tarihlerde Cemal Paşa *Binbaşı*, Mustafa Kemal Paşa ise henüz *Kolağası* rütbesindeydi⁴⁰. Yaşadığı böbrek rahatsızlığının tedavisi için, 1 Haziran 1918'de Viyana'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, Cottage Sanatoryumu'nda yaklaşık üç haftalık bir tedaviye alınmıştı. Viyana'daki tedavi sürecinin ardından, 30 Haziran'da Karlsbad'a gelerek bir otele yerleşmiştir. Bu otelde, 28 Temmuz 1918'e kadar ikame eden Mustafa Kemal Paşa doktorunun verdiği ilaçları kullanarak tedavisini tamamlamaya çalışmıştır⁴¹. Garip bir tesadüftür ki Seniha Hanım da çocuklarının tedavisi için 1918 Haziran sonlarında Karlsbad'a gelmişti. Seniha Hanım, daha önceden giyaben tanıdığı Mustafa Kemal Paşa ile ilk kez, 2 Temmuz 1918'de Karlsbad'da kaldıkları otelde görüşmüşlerdir. Seniha Hanım bu ilk karşılaşmada Mustafa Kemal Paşa'yı masasına davet etmiştir. Yemekten sonra Mustafa Kemal Paşa, rahatsızlığının da etkisiyle fazla konuşmadan müsaade isteyip masadan kalkmıştır⁴². İkili ertesi gün yine yemek zamanı karşılaşmışlardır. Seniha Hanım, bu defa yanında Hüseyin Cahit Bey ve iki hanım arkadaşı olduğu halde Mustafa Kemal Paşa ile aynı masada yemeğe oturmuşlardır. Seniha Hanım masada bulunan herkese dondurma ısmarlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Cahit Yalçın ile pek samimi değildi. Rahatsızlığının da etkisiyle yine fazla bir sohbet ortamı olmadan yemek sonrası masadan ayrılmıştır⁴³. Seniha Hanım ile Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz da üçüncü defa yemek masasında bir araya geldiler. Bu defa yanlarında Cemal Bey'in kardeşi Kemal Bey ve Hüseyin Cahit Bey de bulunuyordu⁴⁴. Mustafa Kemal Paşa yemek sırasında: "*evlenmek bir şeydir, aşk başka bir şeydir*" manasında Fransızca bir cümle sarf edince, Seniha Hanım: "Paşa, tamam ben seni evlendirmeyeceğim!" şeklinde şaka yollu bir cevap vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu husustaki tereddütlerini gidermeden asla evlenemeyeceğini ifade etmiştir⁴⁵. Mustafa Kemal Paşa, 20 Temmuz 1918 Cumartesi günü Seniha Hanım'ı otelde bizzat ziyaret etmiştir. İki gün sonra da Hüseyin Cahit Bey ile Berlin Garı'na giderek Seniha Hanım'ı yurda uğurlamıştır⁴⁶. Yeniden otele dönen Mustafa Kemal Paşa, tedavisine ve istirahatine devam etmiştir. Otelden ayrılmadan bir gün önce, 27 Temmuz da Cemal Paşa'nın kardeşi Mülazım Kemal Bey ile tesadüfen karşılaşmış, yemek yemiş sohbet etmiştir⁴⁷.

³⁹ Koloğlu 2004, s. 50.

⁴⁰ İnan 1991, s. 36.

⁴¹ Kocatürk 1988, s. 63-64.

⁴² İnan 1991, s. 36.

⁴³ İnan 1991, s. 38.

⁴⁴ İnan 1991, s. 46.

⁴⁵ İnan 1991, s. 52.

⁴⁶ İnan 1991, s. 58.

⁴⁷ İnan 1991, s. 60.

Cemal Paşa ailesi ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki özel mektup ve telgraflar Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunmaktadır. İlk telgraf Mustafa Kemal Paşa'dan gelmiştir. Söz konusu telgraf Cemal Paşa'nın şehadetinden 24 gün sonra, 14 Ağustos 1922'de kaleme alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa, yaşanan acı olaydan dolayı aileye taziyelerini ve hürmetlerini bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın ilgili taziyeye mesajı şu şekildedir: Esbak Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hazretlerinin Refika-i Muhteremleri Hanımefendiye. Öteden beri şahıslarının hürmetkârı olduğum zevc-i muhteremleri Cemal Paşa hazretlerinin facia-i şahadetleri haberine kemâl-i teessürle muttali oldum. Bütün kendilerini tanıyıp sevenler gibi âcizlerini de müteallim eyleyen bu hâdise-i müessifeden dolayı zât-ı âlileriyle âile-i muhteremeleri erkânına arzı taziyet ve hürmet eylerim efendim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal⁴⁸.

Cemal Paşa ailesinden Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen ilk mektup, 24 Nisan 1923'de kaleme alınmıştır. Söz konusu mektup, Mustafa Kemal Paşa'nın annesi Zübeyde Hanım'ın 15 Ocak 1923'de vefatından dolayı duyulan üzüntüleri belirtmek amacıyla Cemal Paşa'nın kardeşi Yüzbaşı Kemal Doğulu tarafından kaleme alınmıştır⁴⁹.

Seniha Hanım, 1934 yılında Yedigün Dergisi'nde verdiği beyanatta; Cemal Paşa'nın sık sık: *Ben ölürsem o (Mustafa Kemal Paşa) sizi unutmaz!* Dediğini, gerçekten de Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerine çok büyük yardımları olduğunu söylemiştir. Seniha Hanım, kendisinin ve çocuklarının ulu öndere çok şey borçlu olduğunu ifade etmiştir⁵⁰. Seniha Hanım, yaşamış olduğu ekonomik sıkıntılar dolayısıyla, eşinin vaktiyle kendisine söylemiş olduğu sözlerden cesaret alarak Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat etmiştir. O tarihlerde İstanbul'da bulunan Seniha Hanım, 4 Kasım 1925 tarihli ilk mektubunda; İsviçre'de veremden hasta olan oğlunun pek ümitsiz bir halde olduğunu ve Almanya'da tahsil hayatını sürdüren diğer oğlunun da tifodan hastanede yatmakta olduğuna dair İsviçre Alman Konsolosundan telgraf aldığını, 6 Kasım 1925 sabahı oraya gideceğini söyleyerek, seyahat masrafları için yardım talebinde bulunmuştur⁵¹. Mustafa Kemal Paşa Seniha Hanım'ın bu talebinin derhal yerine getirilmesi için ertesi gün Ankara İş Bankası'na bir yazı göndererek 2 numaralı cari hesabından 500 Lira'nın telgraf havalesi ile İstanbul Beyoğlu'nda bulunan merhum Cemal Paşa'nın haremî Seniha Hanım'a gönderilmesini rica etmiştir. Onun bu talebi doğrultusunda, aynı gün İş Bankası tarafından gerekli havale gerçekleştirilmiştir⁵². Seniha Hanım da muhtemelen, 6 Kasım 1925 tarihinde İsviçre'ye hareket etmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde Seniha Hanım tarafından, 1926 yılı içerisinde doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiş olan üç mektup ve bir telgraf bulunmaktadır. Zikredilen mektuplar ve telgrafta Cemal Paşa ailesinin içerisine düştüğü maddi ve manevi zorluklar açık bir şekilde ifade edilmektedir. Seniha Hanım genelde *Muhterem Paşa Hazretleri*, *Pek Muhterem Paşa Hazretleri* ve *Büyük Gazi* şeklinde hitaplar kullanmıştır. Mektupların sonunda da *Merhum Bahriye Nazırı Cemal Paşa Haremî Seniha* imzasını atmıştır. Şükran duygularını *Ellerinizden öperim Paşa Hazretleri* şeklinde ifade etmeye çalışmıştır. Burada şu gerçeği belirtmekte fayda vardır. Seniha Hanım'ın Osmanlıcası yeterli olmadığı için, mektuplarındaki yazım yanlışlıkları dikkat çekecek kadar fazladır. Bu durum mektupların tam olarak okunabilmesini zorlaştırmaktadır. İlk mektup 17 Ocak 1926 Pazar tarihine aittir. Seniha Hanım mektubunda; ailece görmüş oldukları felaketlerin tesiriyle hayattan bıkip-usandıklarını, bütün ümitlerini kaybetmiş olduklarını ancak zât-ı âlilerinin (Mustafa Kemal Paşa) Cemal Paşa ailesini

⁴⁸ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A III-7, D 18, F 58-1 ve 58-2, 14 Ağustos 1338. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın şehadet haberini, yaklaşık 4 gün sonra, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'in 26 Temmuz 1922 de Sarıkamış'tan göndermiş olduğu telgrafla öğrenebilmiştir. Kazım Karabekir, konuya ilişkin Tiflis Rus Sefaretinden ve Batum Rus Konsolosundan aldığı bilgilerle şehadet olayının kesin olduğunu, ayrıntılı bilgiye ulaşınca göndereceğini ifade etmiştir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A III-7, D 18, F 58-3, 26 Temmuz 1338.

⁴⁹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A V-2, D 79-2a, F 1-194.

⁵⁰ Kandemir 17 Ekim 1934, S. 84, s. 15.

⁵¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dolap No:18, Kutu No: 188, Dosya No: 7, F 2-3, 04 Teşrin-i sâni 1341.

⁵² Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dolap No:18, Kutu No: 188, Dosya No: 7, F 2-1, 2-2, 05 Teşrin-i sâni 1341.

himayeleri altına alarak yaptıkları maddi-manevi yardımlar ve lütüfkâr davranışlar sayesinde kızı Kamuran Cemal'in ölümden kurtulduğunu, ailenin istikbalinin kurtarıldığını bu sebeple kendilerine sıhhat, afiyet ve muvaffakiyetler dilediklerini, dualar ve teşekkürler ettiklerini ifade etmiştir. Seniha Hanım ayrıca yurda dönüş yaptıktan sonra Ankara'da bulunduğu süre zarfında zât-ı âlilerinden gördüğü iltifat ve misafirperverliğin maneviyatı ve hayatı üzerinde son derece olumlu tesirler bıraktığını, bu süre zarfında kendilerine karşı bir kusur işlemişse affedilmesini istemiş ve *ellerinizden binlerce defa öperim!* şeklindeki saygı sözleriyle mektubuna son vermiştir⁵³. Seniha Hanım yaklaşık iki buçuk ay kadar sonra ikinci mektubunu kaleme almıştır. Mart ayının sonlarında yazıldığı anlaşılan mektupta; Nuri Bey, Fuad Bey ve Fikret Bey ile görüşüğünü, zât-ı âlilerinin şahsına yönelik iltifatlardan son derece memnun olduğunu, kocasının ölüm acısını yaşarken göstermiş oldukları himaye ile adeta yeniden hayata tutunduklarını belirtmiş, Ankara'dan İstanbul'a geldiğinde bazı vicdansız adamların kendisi ile zât-ı âlileri hakkında iftiralarda bulduklarını, onları nezaketle susturduğunu ancak yaşananların ölüm acısından daha ağır geldiğini ifade etmiştir. Seniha Hanım mektubun devamında Mustafa Kemal Paşa'yı, 25 yıldır pek yakından tanıdığını, Cemal Paşa'nın çok sevdiği bir arkadaşı olduklarını, kocasının yokluğunda göstermiş oldukları maddi-manevi destekle ayakta kaldıklarını dolayısıyla kendisine bu iftiraları atanları Allah'a havale ettiğini ifade etmiştir. Seniha Hanım'ın söz konusu mektubun sonuna küçük bir not düşmüş, İş Bankası'ndan aldıkları borcun süresinin, 3 Nisan'da sona ereceğini, ancak şu an için borcu kapatmalarının mümkün olmadığını, zât-ı âlilerinin talimatıyla borcun süresinin birkaç ay daha uzatılmasını talep etmiştir⁵⁴. Seniha Hanım'ın üçüncü mektubu, 1 Nisan 1926 tarihli. Seniha Hanım söz konusu mektubunda; ailesinin çekmiş olduğu maddi-manevi sıkıntılar karşısında ve kızı Kamuran Cemal'in tedavi sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın ilgi ve alaka göstermesi ve Milliyet Gazetesi'nde yayınlanan Hatıralarında Cemal Paşa'dan olumlu olarak bahsetmesi nedeniyle teşekkürlerini arz etmiştir⁵⁵. Seniha Hanım, Mustafa Kemal Paşa'ya, İstanbul'dan göndermiş olduğu, 19 Mart 1926 tarihli ve 1905 numaralı telgrafında; zât-ı âlilerinin Milliyet Gazetesi'nde yayınlanan Hatıralarında Cemal Paşa hakkında söylediği güzel sözlerle eşinin ruhunu şad ettiğini ifade etmiş ve bir kez daha şükranlarını sunmuştur⁵⁶. Bu tarihten itibaren yaklaşık yirmi aylık bir süre içerisinde herhangi bir mektup veya telgraf gönderimi olmamıştır. Bunda *İzmir suikastı* nedeniyle siyasi ortamın bir hayli gergin olmasının etkisi göz ardı edilmemelidir. Zira Seniha Hanım, suikast olayı ile ilişkilendirilen Cavid ve Rahmi beyler ile yakın aile dostlarıdır.

Yaklaşık iki ay kadar sonra, 31 Mayıs 1926'da kabul edilen kanunla; Ermeni komiteleri tarafından şehit edilmiş veya bu uğurda suret-i muhtelif ile dūcâr-ı gadr olan ricalin ailelerine verilecek emlak ve arazi hakkındaki kanunun birinci maddesinde şehit ailelerine toplamda 20.000 Lira'ya kadar ve 10 yıl satılmamak şartıyla emlak verilmesine karar verilmiştir. Söz konusu kanundan istifade edecek kişilerin isimleri şu şekildedir: Talat Paşa, Cemal Paşa, Cemal Azmi Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Cemal Paşa'nın yaverleri Nusret ve Süreyya beyler, Said Halim Paşa, Muş Mutasarrıfı Servet Bey, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Doktor Reşid Bey, Erzincanlı Hafız Abdullah Bey⁵⁷. Zikredilen kanuna istinaden çalışmalarını sürdüren Maliye Vekâleti, 21 Temmuz 1927 tarih ve 9481 sayılı tezkire ile Cemal Paşa ailesine vaktiyle terkedilmiş olup, Hükümet tarafından 9 Eylül 1923'de el konulan merkum Ermeni Hokoçyan veresesinin vekil-i umumisi ile dış tabibi Bakim Efendi arasında imzalanmış mukavele gereğince kira müddeti bitiminde sahibine devir edilmek şartıyla aylık 100 Lira bedelle kira olunmak şartıyla kiracı Bakim Efendi tarafından birer katlı olarak inşa edilen mahalli idare heyetince toplamda 20.000 Lira kıymet biçilen dükkânlar ile arsanın, 31 Mayıs 1926 tarih ve 882 numaralı kanun gereğince Ermeni komiteleri tarafından şehit edilen ricalden Cemal Paşa'nın vefatında

⁵³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, AVII-1-a, D.87, F.11-24, 17 Kanun-ı sâni 1926.

⁵⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, AVII-1-dc, D.87, F.1-153, 01 Nisan 1926.

⁵⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VIII-1-a, D. 87, F. 1-27, 1 Nisan 1926.

⁵⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-16, 19 Mart 1926.

⁵⁷ Uca 2009, s. 275; Türk Parlamento Tarihi 1994, s. 511-513.

nafakası üzerine vacip iken terk ettiği zevcesi Seniha ve kızı Kamuran hanımlara oğulları Ahmed Rüşdi, Hasan Necdet, Hasan Behçet beyler ile büyük ablası Şaziye ve henüz evlenmemiş ve malul durumda bulunan küçük kız kardeşi Ayşe Sıdıka hanımlara tefvizine dair İcra Vekilleri Heyeti'ne takdim edilmiştir. Cemal Paşa'nın ikinci çocuğu olan 1903 doğumlu Mehmet'in kararnamede isminin yer almaması bu tarihlerde vefat ettiği anlamına gelmektedir. Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti, söz konusu teklifi 30 Ağustos 1927 tarihli kararname ile kabul etmiştir. Söz konusu kararnamede belirtilen arsa ve dükkânların tam olarak bulunduğu nokta Feriköy, Fransız Mezarlığı karşısı, Tatavla caddesi olarak tarif edilmiştir⁵⁸.

Seniha Hanım arsa kararından yaklaşık üç ay kadar sonra, Kasım ayı içerisinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndermiştir. *Muhterem Paşa hazretleri* cümlesiyle başlayan mektubunda; zât-ı âlilerinin küçük şeyler için rahatsız etmek istemediğini, yapmış oldukları yardımlarla yakın arkadaşı Cemal Paşa'nın ailesine sahip çıktıklarını, hasta kızının hayatını kurtardıklarını, bu yüzden kendilerine şükran borçlu olduklarını ifade ettikten sonra konuyu terkedilmiş Ermeni gayrimenkulleri meselesine getirmiştir. Zira o tarihlerde Meclis'te terkedilmiş Ermeni gayrimenkullerinden 1000 Lira'ya kadar olan emlakın, Ermeniler tarafından şehit edilen devlet adamlarının ailesine verilmesine dair kanun teklifinin kabul edildiğini, bu hususta kamuoyunda kendileri aleyhine onur kırıcı söz ve davranışlarda bulunulduğunu, aile olarak duydukları üzüntüyü zât-ı âlileriyle paylaşmak istediğini ifade etmiştir. Seniha Hanım mektubun devamında; Büyük Gazinin vatani düşman elinden kurtararak Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduğunu ifade ettikten sonra yaşadıkları sefaleti: “*Allah kimseyi yoksullukla, hastalıkla imtihan etmesin*” sözleriyle izah etmeye çalışmıştır. İki erkek evladının da hastalıkla mustarip olmasından duyduğu üzüntüyü anlatmış, Terk edilen Ermeni gayrimenkullerinden kendi hisselerine düşen 20.000 Liralık emlakın gerçekte ancak 2000 lira edeceğini, bununla yaşamının mümkün olmadığını, Maliye Vekiliyle görüştüğünü, 8 sene borçlanmak kaydıyla daha büyük borçlanmaları sorduğunu, yaklaşık altı aydır uğraştığını, ancak vakıfların bu hususta müşkülât çıkardığını, artık evsizlikten sokaklarda yollarda kaldıklarını, bir lütfunuzla çekilen sefaletlere son verileceğini, Cemal Paşa'nın biricik kızı için kendilerini rahatsız ettiğini, oğullarının sayelerinde tahsillerine devam ettiklerini ifade etmiştir⁵⁹.

Seniha Hanım, Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Mart 1929'da Pangaltı'dan göndermiş olduğu telgrafta; *Bayramınızı tebrik eder mübarek ellerinizden öperiz!* ifadelerini kullanmıştır. Söz konusu telgrafta herhangi bir yardım talebi olmamıştır⁶⁰.

Seniha Hanım'ın Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu son mektup, 28 Nisan 1930 tarihlidir. Mektubun içeriğinden Seniha Hanım'ın yaşadığı sıkıntıların devam ettiği anlaşılmamaktadır. Seniha Hanım yaşadığı sıkıntıların nedeninin bugünün hatası olmadığını, Harb-i Umumi'nin neden olduğu

⁵⁸ Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdiriyeti*, 030 18 01/025 498, 30 Ağustos 1927. Öte yandan yukarıda belirtmiş olduğumuz uygulama çerçevesinde, Ermeniler tarafından şehit edilen Talat Paşa'nın ailesine de 20.000 Lira değerinde arsa ve dükkân tahsis edilmiştir. Hayriye Hanım, büyük bir vefa örneği göstererek 20.000 Liralık emlakın yarısının Talat Paşa'nın kız kardeşi Kamile Hanım'a verilmesini talep etmiştir. Ancak Kamile Hanım'a verilmesi gereken emlakın ya başkasına verilmesi yahut satılmış olmasından dolayı 10.000 Liralık emlakın aileye teslim edilmediği anlaşılmıştır. Bunu üzerine Toplayan Karnik'ten terk hazineye edilmiş, 6328 Lira kıymet biçilen Hocaapaşa'da Hoybar Mahallesi'nde binadaki hazine hissesinin verilmesi karara bağlanmıştır. Ancak söz konusu binada daha önce yangın çıkmış sebebiyle değerinin 4621 Lira'ya gerilediği anlaşılmıştır. Böylece 10.000 Liralık eksik emlakın 4621 Liralık kısmı temin edilebilmiştir Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü*, 030 18 01/87 46 16, 030 18 01/86 31 4, 9 Nisan/ 25 Mayıs 1939. Hayriye Hanım, 15 Nisan 1940'da Reis-i Cumhur olan İsmet Paşa'ya iletmek üzere kaleme aldığı dilekçesinde; 13 yıldır verilmeyen 10.000 Liralık hakkının sadece 8000 Liralık kısmını alabildiğini, kalan 2000 Liralık kısmı için de İsmet Paşa'nın yardımlarını istediğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 2/11-28, F. 5625-1 ve 2, 15 Nisan 1940. Ancak Enver Paşa ailesi için böyle bir uygulama söz konusu edilmemiştir. Yalnız, 5 Temmuz 1939 tarih ve 4255 sayılı kanunla Enver Paşa'nın çocukları Mahpeyker, Türkan ve Ali'nin Türkiye'ye gelmelerine müsaade verilmiştir. Düstür 1939, s. 1549.

⁵⁹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-25, Kasım 1927.

⁶⁰ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VIII-2-a, D. 90, F. 1-12, 13 Mart 1929.

felaketlerin sonucu olduğunu ifade etmiş, zât-ı âlilerinden başka yardım isteyecek kimsesi olmadığını, ihtiyacından dolayı İş Bankası üzerinden cüz'i miktarda para gönderilmesini talep etmiştir⁶¹.

Seniha Hanımın Afganistan'a Gitmek İstemesi ve Vefatı

Ülkesini çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmayı arzulayan Afgan Kralı Amanullah Han, diplomatik temaslarda bulunmak üzere 1928 yılı içerisinde yaklaşık 6 ay sürecek bir Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bu kapsamda içerisinde eşi Süreyya Hanım ile Türkiye'yi de ziyaret etmiştir. Amanullah Han ve eşleri, 20 Mayıs 1928'de Ankara'ya gelmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa tarafından törenle karşılanan Amanullah Han, bir hafta boyunca Ankara'da resmi temaslarda bulunmuştur. Amanullah Han'ı kocasının Afganistan'daki faaliyetleri dolayısıyla yakından tanıyan Seniha Hanım da bu ziyaretten büyük mutluluk duymuş ve kralı karşılamaya gelenler arasında yer almıştır. Cemal Paşa'nın Afganistan'da sarf ettiği çabalardan büyük memnuniyet duyan Amanullah Han, onun eşi Seniha Hanım'ı ayakta karşılamış ve iltifat etmiştir. Hatta hanımefendiyi Afgan kadınlarının kalkınmalarına öncülük etmesi amacıyla cazip bir teklifle Kabil'e davet etmiştir⁶². Amanullah Han, 27 Mayıs'ta Ankara'dan ayrılarak İstanbul'a geçmiştir. Birkaç gün İstanbul'da gezdikten sonra 1 Haziran'da Türkiye'den ayrılmıştır. Kısa bir İran ziyaretinden sonra Haziran sonlarına doğru Afganistan'a ulaşmıştır⁶³. O tarihlerde Berlin'de bulunan Seniha Hanım, Afgan Kralı ile temasını kesmemiş, Kral hazretlerinden yardım ve Afganistan'a götürülmesini rica etmiştir. Gelişmelerden Berlin Büyükelçiliği vasıtasıyla 16 Haziran 1928'de haberdar olan Hariciye Vekâleti, konuyu Mustafa Kemal Paşa'ya iletmiştir. İstanbul Polis Müdürlüğü, 19 Haziran 1928 saat 12.30'da Hariciye Vekili Tevfik Rüşü Bey'e gönderdiği *gayet müstaceldir* başlıklı yazıda; Cemal Paşa ailesinin bu sabah Afganistan'a gitmek için bilet aldıklarını, öğle üzeri saat 2'de vapurla hareket edeceklerini ancak Mustafa Kemal Paşa'nın bu seyahati kesinlikle istemediğini belirterek talimatlarını beklediğini ifade etmiştir⁶⁴. Koloğlu, aile ile yaptığı görüşmede seyahatin: "Bu seyahatin gerçekleşmesini "Seniha Hanım İttihatçıları harekete geçirecek, darbe yapacaktır" şeklindeki ihbarlar nedeniyle engellendiğini ifade etmiştir. Öyle görülüyor ki resmî makamlar seyahatin bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın karşı çıkması nedeniyle engellendiğini gerçeğini aileden gizlemişlerdir. Nitekim Tevfik Rüşü Bey, 19 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben kaleme aldığı bir başka yazıda Seniha Hanım'a seyahatin ertelenme sebebinin ayrıca görüştüğümüzde açıklayacağım şeklinde bir ifade kullanmıştır⁶⁵. Yaşananlardan habersiz olan Seniha Hanım aynı gün kaleme aldığı mektupta; Bazı mecburiyetler nedeniyle Afganistan'a hareket edeceğini, dünyanın öbür tarafında da kalsak ellerini üzerlerinden eksik etmemelerini istemiş, dua ve teşekkürle veda etmiştir⁶⁶.

Afganistan seyahatinin engellenmesine çok üzülen Seniha Hanım amacından vazgeçmemiştir. Avrupa üzerinden Afganistan'a gitmeye karar vermiştir. Bu arada Cemal Paşa'nın büyük oğlu Ahmed de Afganistan'a gidip çalışmak arzusundaydı. Ahmed Cemal seyahati ve orada nasıl hareket etmesi lazım geldiğine dair, 22 Eylül 1928'de Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazmıştır. Söz konusu mektupta Ahmed Cemal şu çarpıcı ifadelerle başvurmuştur: Almanya'dan döndükten sonra maişet temini için mücadele ettiği halde münasip bir vaziyet temin edemediğini, 50-60 Lira maaşla geçinmesinin mümkün olmadığını, Afgan Kralı Amanullah Han'ın kendisine çok cazip bir ücretle vazife teklif ettiğini, bu sayede hem kardeş Afgan milletine hizmet edeceğini hem de para kazanıp memlekete döneceğini, bu hususta zat-ı alilerinin düşüncelerinin çok önemli olduğunu, gösterdiği yakınlık sebebiyle kendilerini adeta bir baba gibi gördüğünü ifade etmiştir. Ahmed Cemal, sözlerini mektubunu milletin babası Reis-

⁶¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-164, 28 Nisan 1930.

⁶² Koloğlu 2004, s. 50.

⁶³ Saray 1997, s. 198.

⁶⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.IV-6, D. 54, F. 50-3 ve 50-10, 19 Haziran 1928.

⁶⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.IV-6, D. 54, F. 50-2, 19 Haziran 1928.

⁶⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.Iv-6, D. 54, F. 50-5, 19 Haziran 1928.

i Cumhurbaşamız Gazi Paşa hazretlerine takdim etmeği rica eder ellerinizden öperim sözleriyle tamamlamıştır⁶⁷. Seniha Hanım ile oğlu İtalya’da buluşup ortak bir seyahat planlamışlardır. Eylül başlarında İtalya’ya gelen Seniha Hanım, oğlu ile Kahire ve Hindistan yoluyla Kasım başlarında Afganistan sınırına ulaşmayı başarmıştır. Ancak seyahatin tamamlanmasına bu defa İngiliz yetkili makamları izin vermemiştir. Bu arada beklenmedik bir olay daha yaşanmıştır. Afganistan’da baş gösteren kabile isyanları bir türlü kontrol altına alınamamıştır. İsyancılar nihayet Kabil’i ele geçirek Amanullah Han’ı tahttan indirmişlerdir. Tahtı kardeşi İneytullah Han’a bırakan Amanullah Han kısa süre içerisinde Afganistan’ı terk etmek zorunda kalmıştır. Seniha Hanım ve oğlu yaşanan bu gelişmeler üzerine yurda dönüş yapmışlardır⁶⁸.

Seniha Hanım İstanbul’da içine kapanık ve mali açıdan sıkıntılı bir hayat yaşamaya başlamıştır. Ancak İstanbul’un sosyal hayatından da geri durmamıştır. Nitekim 1936 yılında Caddebostan Gazinosu’nda katıldığı bir programda tesadüfen Atatürk ile karşılaşmıştır. Atatürk kendisini masasına davet etmiştir. Görüşme sırasında ikili arasında 1918 yılında Karlsbad’da yapılan konuşma yeniden gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa o görüşmede Enver, Talat ve Cemal Paşaların mahkemeye sevk edilmeleri gerekliliğinden bahsetmişti. Seniha Hanım bu sözler üzerine: *Benim Paşam temizdir. Ben senin adaletine güvenirim* şeklinde bir yanıt vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Seniha Hanım’a herhangi bir ihtiyacı olup olmadığını sorduğunda da kısaca hayır diyerek teşekkür etmiştir⁶⁹.

II. Dünya savaşı yıllarında (1939-1945) memur ve emekli maaşlarının alım gücü düşmüştü. Seniha Hanım’ın yaşadığı maddi sıkıntılar daha da artmıştır. Aile, 1943 yılında devlet tarafından bağışlanan evi satmak zorunda kalmıştır. Ancak Seniha Hanım yaşadığı tüm olumsuzluklara ve sıkıntılara rağmen İstanbul sosyal yaşamından bir an bile kopmamıştır. Bu onun için bir yaşam tarzı idi. Seniha Hanım, 1962 yılında henüz 80 yaşında iken İstanbul’da vefat etmiştir⁷⁰.

Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin lider kadrosundan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanlığı gibi üst düzey görevlerde bulunmuş bir devlet adamının şehadetinden sonra ailesinin yaşadığı büyük sıkıntılar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan dedikoduların aksine Cemal Paşa’nın vatanını ailesinden de üstte gördüğünü, varını yoğunu vatan uğrunda feda ettiğini, kenara birkaç kuruş birikim yapayım şeklinde bir anlayışa sahip olmadığını görmüş olduk. Bu durum Tunaya’nın İttihat ve Terakki Cemiyeti için sarf ettiği *siyasi tarikat* benzetmesinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İttihatçı kadroların vatan sevgisini her şeyin üstünde görmelerinde Osmanlı Devleti’nin son döneminde yaşanan olağanüstü toprak kayıplarının ve acıların böylesi bir vatan aşkında önemli rolü olmuştur.

Çalışmamızda dikkat çeken bir diğer nokta Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki samimiyetin, dostluğun, arkadaşlığın ve güvenin ne kadar ileri boyutta olduğudur. Cemal Paşa’nın yurt dışına çıktığı anda Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki milli mücadelenin başarılı olacağına yürekten inanması ve ailesini ona emanet edecek kadar güvenmesi tarihte eşine az rastlanılan dostluk örneklerindedir. Öte yandan tarihin en önemli devlet adamlarından ve komutanlarından birisi olan Mustafa Kemal Paşa’nın aynı zamanda ne kadar insancıl bir yaratılışa sahip olduğunu, ne kadar vefalı ve güvenilir bir arkadaş olduğu gerçeği de gözler önüne serilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa’nın ailesine sık sık söylediği o sizi unutmaz sözlerini haklı çıkartmıştır.

⁶⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII-I-A, D. 87, F. 1-630, 22 Eylül 1928.

⁶⁸ Koloğlu 2004, s. 50; Saray 1997, s. 201.

⁶⁹ Koloğlu 2004, s. 51.

⁷⁰ Koloğlu 2004, s. 51.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İ.TAL, 12 Safer 1334/ 7 Kanun-ı evvel 1334.

MV, 241/221.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

A III-7, D 18, F 58-1, A V-2, D 79-2a, F 1-194,

AVII-1-a, D.87, F.11-24, AVII-1-dc, D.87, F.1-153, A. VIII-1-a, D. 87, F. 1-27, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-16, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-25, A.VIII-2-a, D. 90, F. 1-12, A.VII-1-a, D. 87, F. 1-164,

A. IV-6, D. 54, F. 50-3, A.IV-6, D. 54, F. 50-5, A.VII-I-a, D. 87, F. 1-630, Dolap No:18, Kutu No: 188, Dosya No: 7.

Cumhuriyet Arşivi

Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü, 030 18 01/87 46 16, 030 18 01/86 31 4, 030 10/204 392 17, 030 18 01/016 79 11, 030 18 01/025 498, 030 18 01/87 46 16, 030 18 01/86 31 4.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Arşivi

Künye Defteri, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-1, 8 Ocak 1339 (8 Ocak 1923).

Gazeteler

İkdam, 9134, 23 Ağustos 1934.

Resimli Hayat, 23 Mart 1954, s. 26-27.

Araştırma-İnceleme ve Hatıratlar

Adıvar, Halide Edip (1926). *Memoirs of Halide Edip*, London.

Adıvar, Halide Edip (2004). *Mor Salkımlı Ev*, (Yayına Haz. Mehmet Kalpaklı- Gülbün Türkgeldi), Özgür Yay., İstanbul.

Artuç, Nevzat (2008). Cemal Paşa, TTK Yay., Ankara.

Bardakçı, Murat (2014). *İttihadçı'nın Sandığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.

Cemal, Behçet (1959). "Rahmetli Babam", Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hatıralar, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul.

Düstür, (1961), 4. Tertip, C. I, Ankara, s. 1152.

Düstür, (1939), 3. Tertip, C. XX, İstanbul, s. 1549.

- Erler, Suzan (1954). “Cemiyet Hayatımızda Çığır Açan Kadınlar: Seniha Cemal”, *Resimli Hayat*, Sa. 23, s. 26-27.
- Hızlan, Doğan (2004). Bu Romanı Ancak Selim İleri Yazabilir”, *Hürriyet*. com. tr, 15 Şubat.
- İnan, Afet (1991). *M. Kemal Atatürk'ün Karslıbad Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Kandemir, Feridun (1934). “Cemal Paşa'nın Son Günleri”, *Yedigün*, C. IV, S. 85, 24 Ekim (Yazı Dizisi).
- Kocatürk, Utkan (1988). *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara.
- Koloğlu, Orhan (2004). “İttihatçı eşi Olmanın Ağır Bedeli”, *Popüler Tarih*, Sa. 42, Şubat, s. 46-47.
- Perinçek, Mehmet (2006). “Sovyet Arşivlerinden Yeni Belgeler: Cemal Paşa'nın Ailesine 5 Bin Altın Sovyet Yardımı”, *Toplumsal Tarih*, Sa. 151, Temmuz, s. 60-61.
- Saray, Mehmet (1997). *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi Yay., İstanbul.
- Türk Parlamento Tarihi, (1994), II. Dönem (1923-1927), Ankara.
- Uca, Alaattin (2009). “Cemal Paşa'nın Resmi Hal Tercümesi ve Millî Savunma Bakanlığı Arşivi'ndeki Bazı Belgeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sa. 41, Erzurum, s. 271-305